

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-170-175

ӘОЖ 821-03.512.122.161.1

ҒТАМА 17.07.41

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «ЖЕЛ» КОНЦЕПТІСІ

Хамзина Г.С.^{1*}, Таласпаева Ж.С.¹

^{1*}*М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,*

Петропавл, Республика Қазақстан

*E-mail: Gulzada_76@mail.ru

Аңдатпа

Мақала Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы «Жел» концептілерінің сипатын қарастыруға арналады. Автор концептінің жасалу жолдарына, түрлеріне жан-жақты тоқталады. Қазіргі антропоцентристік бағыттың ғылыми теориялық қағидаларына сәйкес ұлттық құндылықтарды көркем мәтін туындыларында қолдану арқылы көрсету. Концепт, оның құрылымы мен түрлері, әлемнің тілдік бейнесі туралы түсініктер когнитивтік лингвистика тұрғысынан түсіндіріледі. Тіл білімінде және әдебиеттануда концептілерге берілген анықтамалар келтіріледі. Көркем мәтіннен жиналған концептілік қолданыстар жүйеленіп талданады. Бұл мысалдар арқылы концептілердің көркем шығарма тілінде маңызды стильдік қызметімен қатар ана тіліміздің баюына, толысуына өз үлесін қосатыны анықталады.

Кілтті сөздер: концепт, ұғым, сана, символ, когнитивті модель, поэзия, когнитивтік лингвистика, ядро.

КОНЦЕПТ «ВЕТЕР» В ПОЭЗИИ МАҒЖАНА ЖУМАБАЕВА

Хамзина Г.С.^{1*}, Таласпаева Ж.С.¹

^{1*}*Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева,*

Петропавловск, Республика Казахстан

*E-mail: Gulzada_76@mail.ru

Аннотация

Статья посвящена рассмотрению характера концептов «Ветер» в поэзии Магжана Жумабаева. Автор подробно остановится на путях, видах создания концепта. Отражение национальных ценностей в произведениях художественного текста в соответствии с научно-теоретическими принципами современного антропоцентрического направления. Концепт, его структура и виды, представления о языковой картине мира объясняются с точки зрения когнитивной лингвистики. В лингвистике и литературоведении приводятся определения концептов. Концептуальные применения, собранные из художественного текста, систематизируются и анализируются. На этих примерах выясняется, что концепты, наряду с важной стилиевой деятельностью в языке художественного произведения, вносят свой вклад в обогащение, совершенство нашего родного языка.

Ключевые слова: концепт, понятие, сознание, символ, когнитивная модель, поэзия, когнитивная лингвистика, ядро.

THE CONCEPT OF "WIND" IN THE POETRY OF MAGZHAN ZHUMABAYEV

Hamzina G.^{1*}, Talaspaeva Zh.¹

^{1*}*Manash Kozybayev North Kazakhstan State University,
Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan*

*E-mail: Gulzada_76@mail.ru

Abstract

The article is devoted to the consideration of the nature of the concepts of "Wind" in the poetry of Magzhan Zhumabayev. The author will elaborate on the ways and types of creating a concept. Reflection of national values in the works of a literary text in accordance with the scientific and theoretical principles of the modern anthropocentric direction. The concept, its structure and types, ideas about the linguistic picture of the world are explained from the point of view of cognitive linguistics. Definitions of concepts are given in linguistics and literary studies. The conceptual applications collected from the literary text are systematized and analyzed. Using these examples, it turns out that concepts, along with important stylistic activity in the language of a work of art, contribute to the enrichment and perfection of our native language.

Key words: concept, concept, consciousness, symbol, cognitive model, poetry, cognitive linguistics, core.

Кіріспе

Ақын өз дәуірінің, өз заманының, өз уақытының перзенті, жаршысы. Өзегін жарып шыққан өлеңдерінде ақын өз оқырмандарымен сырласады, мұңдасады, ой бөліседі. Ақынның жан дүниесіндегі сезімді, көңіл күйді жырлары арқылы танып білеміз. Солтүстік өңірде сонау Қожаберген жырау, Біржан сал, Шал ақындар тамыр тарқан, кешегі Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Сафуан Шаймерденов, Кәкімбек Салықов, Ермек Қонарбаев, Ерік Асқаров сынды ақындар ақындық көшті жалғастырса, сол ақындар көшінде өзінің сыршылдығымен ерекше көзге түскен ақындардың бірі - Мағжан Жұмабаев. Оның шығармашылығы әлі зерттеп - зерделену үстінде екені белгілі.

Тіл білімінде С.А. Аскольдов «концепт» ұғымын 20-шы жылдар соңында енгізген болатын. «Концепт» бір ғана ұғымды бермейді. Ол әр ұлттық ерекше дүниетанымын көрсететін, ұзақ ғасырларда сананда сақталып келген ұлт заңдылықтары жөніндегі түсінікті білдіретін күрделі құрылым. С.А. Аскольдов «Концепт - бұл ойлау үдерісінде көптеген нәрсенің орнын баса алатын құрылымы», - десе [1, 24], Е.С. Кубрякова: «...концепт пен ұғым адам түсінігі мен ойының әр түрлі аспектісімен арақатынаста болады дей келе; «ұғым ақыл ой әрекетінің жоғарғы нәтижесі, белгілі бір логикалық түрде т.б. іске асатын объективті әрекетті бейнелеудің маңызы түрі болып табылады, концепт ... кеңінен түсіндіріледі, бұған оперативті сананың түсініктер, бейнелер, ұғымдар сияқты әр түрлі субстратты бірліктер кіреді» деп түсіндіреді [2, 29]. А.Т. Бабушкиннің пайымдауынша «концепт - адам санасында категорияланатын, бір бірімен астасып, тұтасып жатқан дүние секілді ділдік репрезентация» [3]. Концепт негізінде сезімдік тәжірибеге жататыны белгілі. Сезімдік - заттық образ концептің ядросы болып табылады. Осы заттық код білгілі бір объектіні терең, жан-жақты білген сайын жана мәндік белгілермен байи түседі. Осының нәтижесінде концептің мазмұны ұлғаяды, мазмұны кеңі түседі. Әлгі белгілердің қайсібірінің мәнділігі күшейе түседі, қайсыбірінің көмескіленуі ықтимал. Концепт ретсіз нәрсе емес. Оның компоненттері белгілі бір тәртіпте болады. Заттық-образдық ядро нақты болады, ал ядродан алшақтау жатқан белгілер дерексіз, абстрактілі болуы мүмкін. Концептің әр түрлі қабаттары бір-бірінен туындап жатады. Бұл жайт концепт ұғымының өзгеше сипатын көрсетеді [4, 15].

Зерттеу әдістері

Концептің жасалуына ұғым емес, заттық образдар негіз болады. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы «Жел» концептісі арқылы желдің бірнеше атауларының мағынасын ашқандығына көзімізді жеткізуге әбден болады.

«Жел» сөзі - латын тілінен шыққан *вентус* бұл өз кезегінде үндіеуропалық тамырдан шыққан біз - бұл үрлеу дегенді білдіреді. Жел, атмосфералық қысыммен қатар, Жердегі климатқа әсер ететін екі маңызды физикалық айнымалы болып табылады. Жел жердің айналмалы қозғалысы, күн сәулесінің біздің атмосфера арқылы енуі мен шығуын тудыратын инсоляция әсерінен және ыстық және суық ауаның әсерінен атмосфералық қысымның айырмашылығынан пайда болады. Жел – жер бетіндегі ауаның горизонталь бағытта, жоғары қысымды аумақтан төменгі қысымды аумаққа қозғалысы. Атмосфералық қысымның айырмашылығы ауаның қозғалуына себепші болады. Ауаның ендік бағыттағы қозғалыстарын - жел деп атайды. Жел жылдамдығы м/с-пен белгіленеді, оны елшейтін құралды анемометр деп атайды. Жел жылдамдығын 12 балдық арнайы Бофорт шкаласымен де анықтайды. Мұндағы 0 балл желсіз тымықты білдірсе, 12 балмен жылдамдығы 30 м/с-тан жоғары болатын апатты дауылдарды белгілейді [5].

«Жел еспей, бұлт көшпейді» - деген мәтел бар-ды. Тілімізде желге (жылдамдығы, қуатына) қатысты жүздеген, тіпті бірнеше жүздеген атау бар дейді зерттеушілер. Соның бірнешеуіне тоқталып, көмескіленіп бара жатқан атаулардың мағынасын аша түссек:

Мезгіліне қарай:

Аңызак жел – желдің отын құрғататын оңтүстік - шығыстан соғатын жел.

Ескек жел – топырақты кептіріп жіберетін, көктемнің басында соғатын жылы жел.

Қара жел – күзде соғатын суық жел.

Алтын күрек жел – қыстың аяғында қарды әкететін жел.

Жапырақ жел – күзгі ағаштың жапырақтарын үйіріп әкететін жел.

Қума жел – бірде басылып, бірде үйіріп соғатын жел.

Өкпек жел – жазғытұрымда солтүстік - шығыстан соғатын жайсыз жел.

Әуір жел – шілдеде соғатын ыстық жел.

Үскірік жел – суық жел.

Қазанның қара желі – күздегі қара суық жел.

Терімсал – шілдеде соғатын ыстық жел.

Сипатына қарай:

Мал-жанға жайлы жел: қоңыр жел, самал жел, мырза жел, жайдақ жел, майда жел.

Мал-жанға жайсыз жел: ызғырық жел, үскірік жел, өкпек жел, сары жел.

Дауыл – көбінде теңізде және теңіз жағалауларында соғатын, жылдамдығы 30 м/с-тан асатын аса жойқын жел.

Нөсерлі дауыл – нөсерлеп жауған жауынмен қатар соғатын боран.

Шаңды дауыл – шөл, шөлейт және тақыр далада желдің топырақты немесе құмды ұшырып соғуы. Мұндай дауылды қазақ тілінде «қара дауыл» деп те атайды.

Көк дауыл – аязды қарлы боран.

Боран – жылдамдығы 20 м/с-тан жоғары, өте қатты соғатын жел.

Арқаның ақбораны – Сарыарқада соғатын, ат құлағын көрсетпейтін ақ түтек боран.

Алақанышық – бір бәсеңдеп, бір ұйтқып соғатын боран.

Ақтүтек – жауғанда қармен қабаттасып, ұйтқып соғатын боран.

Ноқай – көзді аштырмай, құйын тәрізді үйіріліп, үдеп соғатын боран.

Бұрқасын – қармен қабаттасып, бет қаратпай долданып соққан боран.

Жаяу бұрқасын – бәсең соққан боран.

Мағжан - ұлт ақыны. Ал қай ұлттың да ақыны алдымен өз топырағынан жаралады, сол топырақтан нәр алады, өзінің туған жеріне табан тіреп, содан алған күш - қуат оның бойын, тұлғасын нығайтып тұрады. Біз осы ретте Мағжанды ұлы Антейге балаймыз. Мағжан қазақ тарихын ерекше қастерлейді, ұлттың ұлы тұлғаларына табынады. /9-б/ Өз ұлтын мақтан етеді. Ұлтының жақсылығын көпшілікке танытуға тырысты. Жаман жақтары болса, оның бәрін өз жүрегіне, мұңына сыйғызып, жұмбақтап жеткізуге ұмтылды. Сондай жұмбақтап жеткізудің бір тәсілі ретінде символизмді алды.

«... Ол жүректің қобзын шерте біледі, оның жүрегінен жас пен қаны аралас шыққан тәтті сөздері өзгенің жүрегіне тәтті у себеді. Мағжан не жазса да сырлы, көркем, әсем, сәнді жазады. Ол табиғатты суреттей ме, әйелді жаза ма, тарихи адамдарды ала ма, ертегі айта ма, ұран сала ма – бәрінде де ақынның ойлағаны, сезгені, жүрегінің қайғыруы, жанының күйзелуі, көңілінің кірбіңі көрініп тұрады.» - деп Ж. Аймауытов бекерге айтпаған [6]. Қай өлеңін оқысаң да не ақынмен, не өз жүрегіңмен, не ел жүрегімен сырласқандай боласың.

Зерттеу нәтижелері

Ақынның өлеңдерінде табиғат адам жанымен, сезімімен ұштасып жатады. Автор өлеңінде желді тентек бала бейнесінде алып, кейіптеу ретінде суреттейді. Желдің соғысын, желдің тынысын тентек бала әрекеті арқылы суреттеп, жанды бейнені сөз өнері арқылы шебер жасайды. «Жел» концептісінің – *«сотқар бала, ерке бала, ғашық бозбала, ел аманатын жеткізуші адам, өксіп-өксіп жылаған адам т.б.»* семаларымен анықталатын мәні бар. Жазушы шығармалары бойынша «Жел» концептісін мына когнитивті модельдер түрінде қарастыруға болады:

«Жел - сотқар бала» когнитивті моделі.

- «Желге еш нәрсе тең емес,

Тау да жолын бөгемес,

Сақ - сақ күліп секіред.

Жүйрік желім тым сотқар,

Біреу бетін жапса егер,

Әдейі бетке түкіреді» - қарсы келгеннің бетіне түкіретін, ешкімге бағынбайтын, өз дегеніне көндіретін, өз дегенін істететін, алып күш иесі.

«Жел - ерке бала» когнитивті моделі.

- «Мазасы жоқ жел ерке,

Оянып ап тым ерте,

Жорғалай басып кетеді.

Тыныш жатқан түс көріп

Көлдің бетін кестелеп,

Оны әуре етеді» - ерте тұрып алып, көлді де, кәрі орманды да оятып, әуреге салады. Біресе еркелейтін, біресе күлетін, өз қылығына еліктіретін еліктіргіш жан иесі.

«Жел - ғашық бозбала» когнитивті моделі.

- «Дем ала алмай асығып,

Күрсініп ауыр, бас ұрып:

«Саған, сұлу сәулеге

Келдім ұшып, ғашықпын» - ғашығына алқына асыққан, күрсініп, бас ұрып, ғашығын құшағына еркін ала алатын, өз әмірі өзінде, өз билігі өзінде билеушілік, көшбасшылық иесі.

«Жел - ел аманатын жеткізуші адам» когнитивті моделі.

- «Терезеден үйге кірмек болады,

Аманатты қолдан бермек болады.

Жол бермеген қатты қара темірді,

Ызаланып, зуылдап кеп ұрады» - Елдің аманатын әкелген желдің тұтқынға жете алмай ашулануын суреттеу арқылы ақын елдің зор аманатын арқалаған өзінің азаматтық борышын көрсетеді.

«Жел – өксіп - өксіп жылаған адам» когнитивті моделі.

- «Үй сілкініп, құлағандай болады,

«Жіберші!» - деп сұрағандай болады.

Қуат кеміп, қажыған соң, жүйрік жел

Өксіп - өксіп жылағандай болады» - Ел аманатын, ел сәлемін тұтқынға бере алмаған ашулы желдің күш - қуаты кеміп, өксіп - өксіп жылап, «жіберші» деп жалынуын бейнелей отырып, ақын өзінің туған жерге деген сағынышын, арманын көрсетеді.

«Сыбырлаған - жыбырлаған жел - өмірлік мақсатын іздеген адам» когнитивті моделі. - Өмірде өзінің мақсатыңды, жолыңды іздеп, әркімнің ақылына құлақ түресің, айналаңа үнілесің, қоршаған ортаңды тануға ұмтыласың.

Ақын поэтикалық өрнек, ерекше бейне жасауда үнемі ізденіс үстінде. Ол үнемі өз көргені мен сезгенін жырлауда образбен ойлайды. Айнала, күллі дүние суретке айналып кетеді. Табиғат бүкіл әлем құбылысы ақынның жан - дүниесімен үндесіп, сырлы сұлу, кейде тіпті ақылға сыймас қиял-ғажайып ертегілерінде суреттелген ерекше бейнелер санада тіріліп, еріксіз көз алдына келеді. Аяздың ызғарлы болуы да, желдің аңдай ұлып, біресе ішін тартып оскырып, ысқыруы да Мағжан жаңалығы емес, бұрыннан бар нәрсе. Ал оған жоғарыдағыдай мінездеме беріп кейіптеу, тірі жандай етіп, бүкіл әлемді жандандыра суреттеу, міне сол арқылы табиғаттың жұмбақ сырын көз алдына келтіру ақынның суреткерлік шеберлігінің дәлелі. Ақын талантының күдіретті шабытымен кестеленген өлең жолдарының мағынасы сурет болып, санаға еніп, сезімді еркіне қоймай билеп алып, сүттей сапырып, айрандай ұйытады. Мағжан қазақ поэзиясын сыршылдыққа, суретшілдікке толы. Адамның ішкі жан әсерлерін қызықтады. Жан әлеміндегі сиқырлы көріністерді, өзгерістерді, мың сан қылт еткен құбылыстарды суреттеу үшін, жүрекке жетер оралымды, бейнелі тіл таба білді.

Қорытынды

Мағжан Жұмабаев өлең жазу шеберлігіне көзімізді жеткізе отыра, Солтүстіктің желін басшылыққа ала отырып, «Жел» концептісі арқылы өзінің бейнесін, жастарға берер тәрбиелік мәнін жеткізе білген. Өзінің шығармашылықпен өрілген азаматтық, ақындық жолында ақын күдіретті шындық жолынан, халқына деген кіршіксіз махаббатынан айнымады. Ұрпағына өнеге қылып оқытуда әрі Мағжандай жыр сұңқарларының ғажайып өрнегі суреткерлік шеберлігі арқылы өз ұрпағының саналы, көзі ашық, сөз қадірін түсінерліктей болып өсуіне қамқорлық жасап келеді. Ақынның «жел» концептісі арқылы ақынның ақындық, азаматтық, тұлғалық, рухани бай бейнесін және ақынның өзі өмір сүрген келбетін де анықтай алдық деуге болады. Адам өміріндегі орын алған жағдайларға байланысты әр түрлі сипатта көрінеді. Мағжан Жұмабаевтың басты ерекшелігі өлең өрімінің өзгеше сұлулығы мен саздылығы ақынның жандүниесімен ерекше үйлесім табуында. Өмір заңдылықтарын түсінуде автордың жел ұғымын тірек етіп алуы оның танымдық мағынасының тереңдігін көрсетеді.

Әдебиет:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Антология. – М., 1997. – С.105
2. Кубрякова Е. Понятие «парадигма» в лингвистике. – М., 2004. – С. 164

3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика: автореферат дисс...док. наук. – Владивосток, 1958. – С. 27
4. Мажитаева Ш. Когнитивтік лингвистика. – Қарағанды, 2008. – 107 б.
5. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. – 508 б.
6. Жүсіпбек А. «Лениншіл жас» журналы. № 5.

References:

1. Asköldov S.A. Konseptislovo. Antologia. – M., 1997. – S.105
2. Kubrákova E. Ponátie «paradigma» v lingvistike. – M., 2004. – S. 164.
3. Babýshkin A.P. Typy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoj semantike jazyka, ih lichnostnaja i natsionalnaja spetsifika: avtoreferat diss...dok.nauk. – Vladivostok, 1958. – S. 27
4. Majitaeva Sh. Kognitivtik lingvistika. – Qaragandy, 2008. – 107 b.
5. Qazaq tili. Entsiklopedia. – Almaty, 1998. – 508 b.
6. Júsipbek A. «Lennshil jas» jýrnaly. № 5.